

<https://doi.org/10.62837/2025.1.323>

ÜLKƏR ÇƏNDİRLİ
Sumqayıt Dövlət Universiteti
ulkervaleh@gmail.com

ARTIONİMLƏR MƏDƏNİ MƏLUMATLARIN KODLAŞDIRILMASININ BİR NÖVÜ KİMİ

Xülasə

Müasir Azərbaycan dilində obyektləri və onların xüsusiyyətlərini, təbiət hadisələrini və həyatımızın digər reallıqlarını ifadə edən yüz minlərlə ümumi isim var. Onlardan başqa, müxtəlif ad və başlıqları vurğulamaq, fərdiləşdirmək, təmsil etmək funksiyasını yerinə yetirən xüsusi söz dünyası da var. Xüsusi adlar bir növü olan artionimlər böyük estetik potensiala malikdir ki, bu da onları mədəni fenomenə çevirir. Artionimin məqsədi təkcə reallığı əks etdirmək deyil, həm də əsərlərdə olan duyğu və emosional məlumatları çatdırmaqdır. Onlar həmçinin denotativ qiymətləndirici xüsusiyyətini daşıyırlar.

Açar sözlər: *onomalogiya, onomastika, xüsusi adlar, ideonimlər, artionimlər*

Dilin inkişafında yeni meyillərin yaranması, dil haqqında müasir bilik sahələrinin yaranması və dünyanın mənzərəsinin dəyişməsi öz növbəsində həm nəzəri, həm də tətbiqi onomastikanın öyrənilməmiş sahələrini üzə çıxarır.

Xüsusi adlar onları verən insanların idrak təmsili ilə müəyyən edilən onomastik məkanı təşkil edir. Müxtəlif ekstralingvistik amillər onların görünüşünə əhəmiyyətli təsir göstərir, buna görə də xüsusi adlar arasında süni şəkildə yaradılmış adlar böyük maraq doğurur. Bir növ mədəni-tarixi və lingvistik göstərici kimi fəaliyyət göstərən xüsusi adlar müəyyən lüğət təbəqəsi üçün ən mötəbər anlayışları əks etdirir, şüurun, mədəniyyətin və dilin hərtərəfli öyrənilməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Bu, müasir onomastik məkanın hərtərəfli öyrənilməsini zəruri edir.

Praqmonimlər xüsusi adların kateqoriyalarından biridir. Elmdə praqmonimin birmənalı tərfi yoxdur. Müxtəlif alimlər (V.D.Bondaletov, L.A.Vvedenskaya, N.V.Podolskaya, A.V.Superanskaya) onları fərqli adlandırırlar. A.V.Superanskaya praqmonimləri onimlərin sinfi kimi təqdim edir: “müxtəlif kateqoriyalı xüsusi adlar birləşir, insan fəaliyyətinin pragmatik sferasında denotasiyaya malikdir, praktiki, mövzu sahəsi ilə əlaqələndirilir” [6, s.124]. Tədqiqatçı onimlərin əsas fərqləndirici xüsusiyyətlərini müəyyən edir:

- a) adın bütün əşyalar sinfi ilə deyil, konkret, müəyyən, fərdi obyektə əlaqəsi;
- b) adın denotasiyasının qeyri-müəyyənliyi, anlayışla əlaqəsinin olmaması;
- c) müəyyən bir növün və ya cinsin bütün nümayəndələrini təyin etmək üçün təkdə bir ad istifadə etməyin mümkünsüzlüyü.

Praqmonimlər ən çox həm bütün cəmiyyətin, həm də fərdin praqmatik, ideoloji və estetik fikirlərini əks etdirir. Onomastik vahidlər sırasında xüsusi yeri olan artionim praqmonimin bir növü kimi dilçilikdə nisbətən yaxın zamanlarda aşkar edilmişdir, ona görə də ilkin mərhələdə onu yalnız praqmonimlərin özünə xas olan xüsusiyyətlərə görə qiymətləndirmək olardı. Praqmonimlər, insanın əməli fəaliyyətinin məhsullarının adlarını ehtiva edən xüsusi bir kateqoriyadır. İdeonimlər başlığı altında insanın əqli, ideoloji və bədii fəaliyyət sahələrindəki denotatları bildirən xüsusi ad kateqoriyası öyrənilir. Sadə dildə desək, mənəvi mədəniyyət əşyalarının xüsusi adlarını bildirən ideonimlərə bədii ədəbiyyat və ya elmi əsər adları, musiqi və rəsm əsərlərinin xüsusi adları, arxitektura və heykəltaraşlıq əsərlərinin və s. adları daxildir [1, s.36].

Artionimlə adın obyektı arasında əlaqə üç səviyyədə baş verir: nominativ, eyniləşdirmə və diferensial. Nominativ səviyyənin əsas məqsədi obyektı təyin etmək və onun adı kimi xidmət etməkdir; eyniləşdirmə - adın nominasiya obyektı ilə eyniləşdirilməsidir; diferensial - homogen obyektləri, şəxsləri və reallıq hadisələrini ayırd etməkdir.

“Artionim” termini də başqa, daha dar mənaya, yəni: “ideonim növü, təsviri sənət əsərinin adı” kimi mənaya malikdir [2, s.137]. Beləliklə, “artionim” termini həm təsviri sənət əsərlərinin adı, həm də hər hansı bir sənət növünə aid əsərlərin adı kimi istifadə olunur. Tam artionim düsturunda apellyasiya termini və antroponim var - yaradıcının soyadı, lakin ifadəlilik sənətində müəllifin qeyd edilməsi istəyə bağlıdır. Artionimlərin spesifikliyi onların təbiəti ilə müəyyən edilir. Onlar praqmonimin adı anlayışından fərqlənir, çünki onlar dil və mədəniyyət anlayışı arasında sərhəddədirlər. Artionimlərin linqvistik xüsusiyyətləri onunla bağlıdır ki, tərkib hissələri müxtəlif tipli sintaktik konstruksiyalar və ya leksemlər olan nominasiya vahidləri kimi çıxış edərək, əksər hallarda ümumi qrammatik substantivlik mənasını daşıyır. Artionimlərin mədəni xüsusiyyəti onların ünvançı tərəfindən başa düşülməsinin sonuncunun mədəni “baqajından” asılılığındadır ki, bu da hətta artionim qavrayışını fərdi edir.

Artionimlər bu günə qədər kifayət qədər öyrənilməmişdir. Lakin təsviri sənət qədim dövrlərdən mövcud olduğundan bu lüğət təbəqəsi kifayət qədər genişdir. O, həm keçmiş əsərlərin təcrübəsini, həm də yeni, eksperimental bədii hadisələri özündə ehtiva edir və dərin təhlil tələb edir. Müasir dilçilikdə artionimik məkanın öyrənilməsi təcrübəsi artıq mövcuddur:

1) İstənilən sənət əsərinin qavranılması məqsədyönlüdür. Rəsm qavranılması vəziyyəti, adətən, aktiv vizual qavrayış felləri ilə, eləcə də semantik strukturunda həm vizual obrazın yaradılması, həm də müəyyən dərəcədə onun zehni işlənməsi olan fellərlə qeyd olunur;

2) Əksər hallarda zehni fəaliyyət prosesində dərkətmə baş verir - mövzu rəssamın çatdırdığı mesajın mahiyyətini özünə izah etdikdə aydınlaşdırma və

subyektin özünün və ya digər insanların (rəssamın, təsvir olunan şəxsin) emosional vəziyyətini müəyyən etməyə yönəlmiş anlayış;

3) rəsmın vizual qavranılması və onun başa düşülməsi fərdin mövqeyinin şifahi ifadəsi ilə müşayiət olunur. Bədii əsərin şifahi qiymətləndirilməsi olan xarici nitq fəaliyyəti bilavasitə qavrama anında baş verə bilər, həm də müəyyən bir kommunikatıv situasiyada bir müddət sonra reallaşa bilər [5, s.126].

Artionimlərin ən dolğun təhlilini E.A.Burmistrova V.İ.Suprunun rəhbərliyi altında tamamladığı “İncəsənət əsərlərinin adları onomastika obyektı kimi” (2006) [3]. dissertasiyasında verir, onomastik məkanda onların spesifikasiyini təsvir edir, təsnifatını verir, struktur-semantik təhlilini aparır, həmçinin eksperimental nəticələr verir. Tədqiqat təcrübəsi belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, artionim real həyat vəziyyətinin ifadəsi olmaqla bədii əsərin adında obrazlı olur. Ünvan şüurunda mövcud olan məlumatları nəzərə alaraq, rəsmın adını mədəniyyət simvolu kimi başa düşür. Beləliklə, artionim ünvanı alanın yaddaşında saxlanılan vizual obraza çevrilir. Onun təhlilinin nəticələri göstərir ki, artionimlər konkret sənət əsərində təcəssüm olunmuş real və ya qeyri-real vəziyyətin qorunub saxlanmasına kömək edən mədəni amilləri əks etdirir. Buna əsaslanaraq, məqalə mədəni məlumatların kodlaşdırılmasının bir növü kimi artionimlərin yaradılması prosesini nəzərdən keçirməyi təklif edir. Bununla belə, E.A.Burmistrova öz əsərində artionimi hər hansı bir sənət növünə aid əsərin adı hesab edir. Artionimlərin ideonim kimi təsnifatı (sənət və ədəbiyyat əsərlərinin, elmi əsərlərin, kütləvi informasiya vasitələrinin və s.) E.A.Burmistrovanın “İncəsənət əsərlərinin adları onomastika obyektı kimi” dissertasiya işində verilmişdir. Dilçilikdə verilmiş yanaşmaları və təhlilləri nəzərə alaraq, artionimlərin 3 növünü təsnif etmək olar :

1) təsviri sənət adları: rəssamlıq, qrafika, heykəltəraşlıq, fotoqrafiya, dekorativ-tətbiqi sənət, dizayn, memarlıq: Məsələn,

2) musiqi əsərlərinin, xoreoqrafiyanın adları: Məsələn,

3) tamaşa sənətlərinin adları: teatr, sirk, estrada tamaşaları, kinematoqrafiya nümunələri. Məsələn,

E.A.Burmistrova qeyd edir ki, söz sənəti və ədəbiyyat adları da spesifikasiyinə baxmayaraq, artionimlərlə bağlıdır. Təqdim olunan təsnifata əsasən, belə qənaətə gəlmək olar ki, onimlərin bu təbəqəsinin tədqiqi tədqiqatçılardan artionimlərin bütün yarımteplərinə ciddi diqqət tələb edir. Hər bir artionim növünün xüsusiyyətlərini müəyyən etmək, onları müqayisə etmək və təsnif etmək onların mədəni və psixoloji tərəflərini daha dərinədən öyrənməyə imkan verəcəkdir. Əsl sənət əsəri tamaşaçının düşüncə-qiymətləndirmə fəaliyyətini stimullaşdırır və insan təkcə sənət əsərini belə qiymətləndirmir, həm də özünü tanımağa yönəlir. [4].

Hazırda artionimlərin ümumi qəbul edilmiş təsnifatına əsaslanıb aşağıdakı sənət növlərinin adlarını vurğulamaq olar: da xildir:

1) vizual (mənbələrdə “məkanı” növ kimi verilir) (statik və ya əşyevi, görmə ilə qəbul edilən) – rəssamlıq, heykəltəraşlıq, memarlıq, qrafika, dizayn, dekorativ-tətbiqi sənət, foto sənəti;

2) audial (mənbələrdə “zamanla əlaqəli” növ kimi verilir) (dinamik və ya prosessual, eşitmə ilə qəbul edilən) – musiqi və bədii ədəbiyyat;

3) vizual-audial (sintetik, yəni eyni vaxtda məkan və zamanda mövcud olan; obyektivliyi və prosesuallığı birləşdirən; görmə və eşitmə ilə qəbul edilən) - teatr, rəqs, kino, sirk, video-sənət, televiziya sənəti, radio sənəti;

4) kompüter sənəti - kompüter qrafikası, musiqi, animasiya.

Gördüyümüz kimi, müasir dilçilikdə artonimlərin bədii əsər adı kimi vahid təsnifatı yoxdur. Müəlliflər artonimlərin fərdi xüsusiyyətlərini təsnif etmədən nəzərdən keçirməyə meyllidirlər.

Bundan əlavə, artonimik lüğətin bütün təbəqəsini bədii mətnə yaxınlaşdıran bir çox xüsusiyyətlər var.

Birincisi, artonim poetik mətnə bənzər söz birləşməsi və ya cümlə ilə təqdim edilə bilər (“[Yoxsulların toyu](#)” (Əzim Əzimzadə), “Leyli və Qeys mədrəsədə” ([Elbəy Rzaquliyev](#)), “[Ədalətli Nuşirəvan və bayquşların söhbəti](#)” (Lətif Kərimov) və s.).

İkincisi, bir müəllifin artonimləri əksər hallarda bədii məndəki xüsusi adlara oxşar ümumi üslub və mövzuya malikdir; Onlar rəssamın bütün işinin konturunu yaradır, həmçinin ayrı-ayrı əsərlərin süjetlərini izah edirlər. Buna əsaslanaraq, iddia etmək olar ki, artonim bir növ üslub funksiyasını yerinə yetirir. (Məsələn, Toğrul Nərimanbəyov “Həyat naminə”, “Çayxanada səhər”, “Göyçay bağları”; Maral Rəhmanzadə “Mənim bacılarım”, “Bizim qızlar”, “Xınalıqda toy mərasimi” və s.)

Nəzəri və eksperimental tədqiqatlar əsasında artonimin konkret sənət əsərində təcəssüm olunmuş real və ya qeyri-real vəziyyətin qorunub saxlanmasını təmin edən mədəni amilləri əks etdirmə qabiliyyəti qeyd olunur. Deməli, onomastik vahidlərin bütün xüsusiyyətlərinə malik olan artonim mədəni informasiyanın kodlaşdırılması prosesinin bir növü kimi qəbul edilir; özünəməxsus dil və mədəni məzmunu ilə seçilən bir fenomen kimi görünür.[3]

Beləliklə, artonimlər, ümumiyyətlə, xüsusi adlarla eyni funksiyaları yerinə yetirir, lakin onların funksiyaları arasında aparıcısı estetik funksiyadır ki, bu da artonimin bədii əsərin adı kimi estetik mənşəyi ilə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M. Azərbaycan onomastikasının izahlı terminoloji lüğəti/M.Adilov, A. Paşayev. – Bakı: Nurlan, – 2005. – 222 s.
2. Əmrahova L.H. Azərbaycan dilinin ktematonimlər sistemi //fəls.d.diss. avtoreferatı, – 2021, – 32 s.
3. Бурмистрова Е.А. Названия произведений искусства как объект ономастики: дис. ... канд. фил. наук. Волг. гос. пед. университет. –

- Волгоград, 2006 // <https://www.dissercat.com/content/nazvaniya-proizvedenii-iskusstva-kak-obekt-onomastiki>
4. Петухова Т. И. Языковая актуализация ситуации восприятия и оценки произведения живописи: на материале английского языка: дис канд. фил. наук. С-Пб. гос. университет. – Санкт-Петербург, 2007// <https://www.dissercat.com/content/yazykovaya-aktualizatsiya-situatsii-vospriyatiya-i-otsenki-proizvedeniya-zhivopisi-na-materi>
5. Супрун В.И. Размышления над ономастической терминологией // Известия ВГПУ. Серия «Филологические науки». – Волгоград, 2011. – Вып. 8. – Т. 62. – С. 133-138
6. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М: Наука, 1973.

Ulker Chandirli

ARTIONYMS AS A TYPE OF CODING CULTURAL INFORMATION

Summary

In the modern Azerbaijani language, there are hundreds of thousands of common nouns denoting objects and their properties, natural phenomena and other realities of our life. In addition to them, there is also a special world of words that perform the function of emphasizing, individualizing, representing various names and titles. Artionyms, which are a type of proper names, have great aesthetic potential, which makes them a cultural phenomenon. The purpose of artionyms is not only to reflect reality, but also to convey sensory and emotional information contained in works. They also have the evaluative property of denotation.

Keywords: *onomatology, onomastics, proper names, ideonyms, artionyms*

УЛЬКЕР ЧАНДИРЛИ

АРТИОНИМЫ

КАК ТИП КОДИРОВАНИЯ КУЛЬТУРНОЙ ИНФОРМАЦИИ

Резюме

В современном азербайджанском языке существуют сотни тысяч имен существительных, обозначающих предметы и их свойства, явления природы и другие реалии нашей жизни. Помимо них существует также особый мир слов, которые выполняют функцию подчеркивания, персонализации и представления различных имен и титулов. Артионимы, являющиеся разновидностью собственных имен, обладают большим эстетическим потенциалом, что делает их культурным явлением. Цель произведений искусства — не только отражать действительность, но и передавать чувства и эмоциональную информацию, заложенную в произведениях. Они также несут в себе оценочный характер обозначения.

Ключевые слова: *ономастлогия, ономастика, имена собственные, идеонимы, артионимы*

Rəyçi Fil.e.d., dosent Reyhan Həbibli